

ПАТРИСТИЧКАТА ЛИТЕРАТУРА ВО МАКЕДОНСКОТО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКО КНИЖЕВНО НАСЛЕДСТВО

АЛЕКСАНДАР КРСТАНОСКИ, Православен богословски факултет „Свети Климент Охридски“, Скопје

Abstract: Slavic translations of the holy fathers' works of the Church from the patristic period appeared immediately after the translation of the biblical and liturgical books necessary for the daily liturgical and prayer activities as such of the Christianized Slavs. Naturally, these translations are connected to the mission of the holy brothers Constantine (Cyril) and Methodius and their disciples. Soon after, these patristic devotional texts became an important and favorite reading of Christians in the Slavic world, and this contributed to their multiplication and spread in various Slavic environments. Thus, the Macedonian climate appears as one of the climates with the most fertile literary, spiritual and cultural centers, rich in a multitude of literary schools, where, among other things, this type of Church Slavonic literature was nurtured, from the Cyrilmethodian period, until the extended Middle Ages and later, and this is evidenced by the numerous preserved Church Slavonic manuscripts in domestic and foreign collections and libraries.

Светоотечките текстови се огледало за препознавање на богословските и философските христијански гледишта, коишто идејно се втемелиле во средновековното духовно и литературно наследство. Тие се своевиден пример, образец на книжевната творечка ориентација надвор од библиската или литургиската содржинаска преокупираност. Нивниот авторитет се поставувал веднаш по авторитетот на Светото Писмо. Станува збор за различни дела од црковни отци и ранохристијански византиски писатели, коишто ја развиле теологијата како извор на верата и на моралните принципи во христијанската цивилизација. Патристичкото достоинство го стекнувале само отците од времето кога со нивните дела се градела догматиката и богословието, а тие служеле за формулирање на црковните канони на вселенските или локалните собори. Богословскиот формализам овозможил христијанската мисла да добие логично произнесена структура,

својствена на разумот - а наспроти останувала верата во системот на надлогичното, т. е. она што е недостижно за разумот и логиката. Патристичките дела содржат егзегетски толкувања на библиските текстови, догматски коментари, аскетски поуки и проповеди или други текстови со философско-богословска, граматичка или полемичка содржина. Поистакнати патристички автори се - апостолските отци: свети Климент Римски, свети Игнатиј Антиохиски и други; апологетските протагонисти: свети Јустин Философ, свети Татијан Асирец и други; од златниот век на патристиката: свети Атанасиј Велики, свети Василиј Велики, свети Григориј Ниски, свети Григориј Богослов, свети Јован Златоуст, свети Ефрем Сирин и други; аскето-мистичарите: свети Максим Исповедник, свети Јован Дамаскин, свети Симеон Нов Богослов, свети Григориј Палама и други. Поважни центри каде што тие ги граделе христијанската философија и догматика биле: Атина - како продолжение на Платоновата академија, Цариград - како втор Рим, Кесарија и Ниса во Кападокија Антиохија во Сирија и Александрија во Египет.¹

Христијанската патристичка (светоотечка) литература, своето место во корпусот на преведените црковни книги на словенски јазик го нашла уште во најраните фази на овој долготраен христијанско-просветителски книжевен процес, во кој, пак, се забележува етапност, условена од потребата за одредени текстови. Изворите кои говорат за делото на светите браќа (пред сè нивните пространи житија) и нивните ученици, сведочат дека најпрво се преведени библиските книги, кои биле неопходни во богослужбата и, секако, текстот на Литургијата, а подоцна свети Методиј (според сведоштвото на Јоан Егзарх) ги преведува и останатите книги на Светото Писмо, Номоканонот и Патерикот (Старечникот). Сосема е логично (а за тоа сведочат и зачувани споменици) дека во овој период, и во периодот веднаш по кирилومتодијевското епохално дело, се направени првите преводи на дела на христијанските свети отци.

Уште во животописот на свети Кирил е запишано дека тој негувал особена почит кон свети Григориј Богослов. Несомнено е дека Константин (Кирил) се појавил како силна творечка личност, а меѓу творбите кои му се припишуваат е и една молитва токму кон свети Григориј Богослов. Оваа молитва првобитно била напишана на грчки јазик, а

---

¹ Илија Велев, *Историја на македонската книжевност (средновековна книжевност, том 1)* (Скопје: Гирланда, 2014), 337-338

житијната редакција на молитвата е превод, направен подоцна од поетот или од некој негов друг соработник – можеби од свети Методиј или свети Климент Охридски. Молитвата кон свети Григориј Богослов цитирана во *Пространото житие на свети Костантин (Кирил) Философ* гласи: „О Григориј, човеку по тело и ангелу по душа! Иако си човек по тело, се покажа како ангел, зашто твојата уста, како еден од серафимите, Го прославува Бога и ја просветлува вселената со толкување на вистинската вера. Затоа и мене, што коленичам пред тебе со љубов и со вера, прими ме и биди ми учител и просветител!“² Односот на свети Кирил кон свети Григориј Богослов и потребата да му се обрати на поетски начин, недвосмислено укажуваат дека овој просветител имал длабок увид и познавање на светоотечката литература.

Во овој контекст не може а да не се спомене делото на свети Климент Охридски, како продолжение на делото на светите браќа. По доаѓањето на свети Климент во Македонија црковните книги добиле свое место во старата македонска писменост. За потребите на црквите и манастирите биле создавани книги со библиска, но и со богослужбена содржина: триоди, минеи, октоиси и слично.³ При ваква широка и активна дејност, повеќе од логично е да се дојде до констатација дека и свети Климент при својата мисија го имал предвид значењето на патристиката во новохристијанизираните области. Од климентовите авторски дела се забележува дека постојана грижа на свети Климент е на неговите слушатели - верници да им ги предаде и објасни основните вистини на верата - догмите, како и вистините за моралот, т. е. етичките норми. При изложувањето и објаснувањето на догмите, особено онаа за Света Троица, свети Климент се служи со терминологијата на свети Григориј Богослов, свети Василија Велики и други свети отци на Црквата.⁴

Дека преводот на светоотечките книжевни творби на словенски јазик потекнува уште од најраните фази на овој процес најдиректно сведочат два споменика: *Клоцовиот*

---

²Добрила Миловска, *Книжевни дејци и дела* (Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2000), 20.

³Ѓорѓи Поп-Атанасов, „Македонските литургиски текстови од времето на редакцискиот период“, во *Македонска средновековна книжевност* (Скопје: Македонска книга, 1991), 132.

⁴Јован Таковски, *Просветението во теологијата на свети Климент Охридски* (Скопје: Самостојно издание на авторот, 2006), 121.

зборник (од крајот на 10. или почетокот на 11. век) и *Македонските глаголички листови* (исто така, од крајот на 10. или почетокот на 11. век).

1. *Клоцовиот зборник* (неговиот зачуван дел) содржи пет слова: две од свети Јован Златоуст, по едно од свети Атанасиј Александриски и свети Епифаниј Кипарски и една омилија која се поврзува со свети Методиј. Правописните и јазичните карактеристики на зборникот упатуваат на поврзаност со македонското јазично подрачје и Охридската книжевна школа, но присуството на фонетски и лексички моравизми укажува на предлошка чиј архетип настанал во Велика Моравија во времето на мисијата на светите браќа.⁵ Од споменикот се зачувани само 14 листа, од кои 12 се наоѓаат во музејот во Тренто (Италија), каде што биле подарени од грофот Клоц, а два листа се во Инсбрук (Австрија).⁶

2. *Македонските глаголички листови* (самиот назив кажува дека се фрагменти) содржат делови од *Паренезисот* на свети Ефрем Сирин, што покажува дека во нив делумно е зачуван најстариот препис од словенскиот превод на паренезисот. Овие листови се откриени во подврзијата на зборникот *Андријанити*, пишуван во манастирот во село Матејче во 1473 година од страна на Владислав Граматик.⁷

На преминот од 11. во 12. век во старословенските книжевни споменици веќе се забележуваат јазични особености кои отстапуваат од воспоставената норма и се карактеристични само за одредено поднебје. Се раѓа црковнословенскиот јазик кој во себе го восприема, но и го надоградува сето она што го поседуваше старословенскиот. Шаренилото во правописното и граматичкото правило ќе доведе до појава на повеќе пред сè правописни стремежи и тежнења, кои ќе ги пробијат границите на своите скрипторски центри и ќе станат своевремени општословенски модуси за пишување. Книжевната дејност на црковнословенски јазик во Македонија се развивала во рамките на двете книжевни школи: Охридската и Кратовско-лесновската. Припадноста на текстовите кон Охридската школа се утврдува со одликите на централните и југозападните, а кон

---

⁵Ѓорѓи Поп-Атанасов, *Словенски ракописи од Македонијаво странски ракописни збирки (10. – 19. век, I)*(Скопје: МАНУ, 2017), 30.

⁶Емилија Црвенковска, *Старословенска граматика* (Скопје: УКИМ, Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2021), 35.

⁷Ѓорѓи Поп-Атанасов, *Словенски ракописи*, 31-32.

Кратовската со одликите на североисточните македонски говори. Со работата на Охридската книжевна школа се поврзани и најстарите глаголски ракописи: *Асемановото евангелие*, *Синајскиот псалтир*, *Синајскиот евхологиј*, *Зографското евангелие* и други. Охридскиот книжевен центар со својот богат книжевен фонд, имал значајна улога во развивањето на книжевната дејност меѓу словенските народи. Голем број од македонските текстови се жанровски најстари зачувани словенски текстови, односно имаат архаична структура. Поради нивната тесна поврзаност со постарите глаголски традиции, во нив се одразени архаични црти специфични за канонските ракописи, но од друга страна, под влијанието на говорниот јазик, имаат јазични подновувања карактеристични за македонските текстови. Кон факторите што придонесуваат за задржување на архаичните форми во едни, а за употребата на подмладените форми во други ситуации, покрај влијанието на предлошката и еволуцијата на нормите на писмениот јазик во одредени периоди и во различни литературни центри, спаѓа и фреквенцијата на одредена форма, односот на пишувачите кон нормите на црковнословенскиот јазик и слично. Многубројните иницијали со различни мотиви, впечатливите уметнички карактеристики, се потврда за големата креативност на пишувачите.⁸

По примерот на преводите и преписите во старословенскиот (канонскиот) период, преводите и преписите на светоотечките дела продолжуваат и во црковнословенскиот период. Ова е сосем природно бидејќи патристиката имала нагласено место во византиската култура, а тоа се пренесло и во словенските средини. При раздвижувањето на одредени теолошко-догматски или философски идејни тенденции, скоро секогаш патристичките текстови имале функција на стабилизатор. Нивната улога особено била важна во 11. и 14. век, кога како одговор на времето се појавиле различни идеолошки конфронтации, конкретно: спорот меѓу Истокот и Западот во 11. век и исихастичкиот спор во 14. век. И мистицизмот и рационализмот од нив ја црпеле својата философска и богословска основа при презентирањето на своите ориентации. Така, 14. век особено се истакнува со нови преводи на светоотечката книжевност. Како резултат на овие појави во македонска средина се појавиле низа зборници со мешовита содржина од дела на различни свети отци, но чест бил и случајот да се преведуваат и да се препишуваат

---

⁸ Илија Велев, Лилјана Макаријоска, Емилија Црвенковска, *Македонски споменици со глаголско и со кирилско писмо* (Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2008), 7-8.

презентации од еден автор. Така се појавиле: *Паренезис* – слова на свети Ефрем Сирин, *Слова* на свети Григориј Богослов, *Златиуст*, *Златоструј*, *Адријанити* и *Маргарит* – книги со слова на свети Јован Златоуст, *Ареопагитика* – слова на Псевдо-Дионисиј Ареопагит, *Слова* на ава Доротеј, *Лествица* на свети Јован Лествичник, *Шестоднев* на свети Василиј Велики и трактати на други рановизантиски христијански писатели под ист наслов, *Слова* на свети Исак Сирин и други.⁹

Историјата на македонската црковнословенска патристичка книжевност сликовито може да се следи низ историјата на словенскиот превод на *Лествицата* на свети Јован Лествичник, чија што историја е значително богата. Првиот словенски превод на ова дело настанал во 10. или 11. век. Нејзината рецепција во словенските книжевни традиции се спроведувала со разновидна преструктурираност, при што се изградиле 4 преводни редакции. За првата редакција веќе стана збор. Втората редакција е таканаречен редактиран стар превод, што настанал во Света Гора како дело на монахот Јован, а под влијание на општиот процес „поправање на книгите“ од почетокот на 14. век. Третата е нов српски превод од третата четвртина на 14. век, во која е извешена преработката на текстот во неговиот полн тип. Четврта е таканаречената трновска редакција, со основна преработка на текстот од страна на Ефтимиевите ученици по 1371 година. Првите две словенски редакции имаат скратен тип на градивото и биле приопштувани главно во Македонија, а останатите се со целосен структурен тип. Меѓусебната разлика е изразена во составите на почетните статии - житието, писмото со одговорот и преговорите. Забележлива е извесна разлика на преписите во самите редакциски рамки. Оваа појава се објаснува со исклучително активниот однос на препишувачите кон составот на *Лествицата*. Најстариот забележан словенски препис на ова дело има руска јазична редакција (Москва, Државна библиотека, Рум. 198), но во него се забележуваат примеси од јужнословенската предлошка. Тоа сведочи дека првиот словенски превод настанал во некоја од јужнословенските средини, најверојатно на Света Гора. Во секој случај, забележани се повеќе од 100 преписи, од кои скоро половината се поврзуваат со периодот на 14. век. Во македонските книжевни и скрипторски центри најчесто се препишувала *Лествицата* од таканаречената светогорска втора преработена редакција на стариот

---

⁹ Илија Велев, *Историја*, 338-339.

структурен тип, што ја подготвил монах Јован во светогорската лавра „Свети Атанасиј“. Неговиот ученик и близок соработник Методиј Светогорец превел три *Лествици* од истата преработена редакција. Интервенцијата на монахот Јован била повеќе од јазично-граматичка и стилска природа, што било начело на принципот „поправање на книгите“. На текстуален план се извршило дополнување со други панегирични дела од црковните писатели, како што се Јован Златоуст, Анастасиј Синаитски, Ефрем Сирин, Кесариј Кападокиски и други. Вакви македонски ракописи се: *Дечанската лествица* пишувана во периодот меѓу 1350 и 1360 година со македонска јазична редакција и со скратен структурен тип (Дечански манастир број 71); *Цетињската лествица* од 1370 година, пишувана со македонска јазична редакција (Цетињски манастир број 73); *Белградската лествица* од третата четвртина на 14. век, пишувана исто со македонска јазична редакција (Белград, НБ Рс 416); *Лесновската лествица* од 1370 година (Белград, УБ - Ќоровиќ 25); *Македонската лествица* од периодот меѓу 1375 и 1385 година (Пеќ број 87) и други.¹⁰

Особено место меѓу македонските црковнословенски патристички творби зазема и е пристапна за научно иследување *Охридската лествица*. Овој ракопис потекнува од 1360 година и според соодветниот опис содржи 294 хартиени листа, 22 x 14 см. Илуминацијата е скромна и работена со црвено-зелено-бел колорит. Има заставки со правоаголна форма и внатрешна плетенка. Иницијалите се скромни со црвен колорит. Се среќаваат повеќе записи, а во еден од нив се споменува дека оваа книга е од Великата црква на Прва Јустинијана. Споменикот се чува во Завод и музеј - Охрид со број 93.¹¹

Откако сите православни Словенивеќе ќе почнат да богослужат на еден црковнословенски јазик во негова општа варијанта и засебни карактеристики, но и да користат поучна литература на истиот јазик, новиот предизвик е потребата од разбирлив народен јазик во Црквата. Овој предизвик се решава со дамаскинарската книжевност и везот што народниот јазик ќе го навезе врз црковнословенскиот јазик во текстовите на дамаскините. Како книжевна форма дамаскините се доста популарни од 16. до 19. век. Во почетокот називот „дамаскин“ се однесувал на зборниците што го содржеле преводот на најпознатото дело на Дамаскин Студит - *Сокровиште*. Со текот на времето содржината на

---

¹⁰Илија Велев, *Историја*, 347-348.

¹¹Илија Велев, Лилјана Макаријоска, Емилија Црвенковска, *Македонски споменици*, 86.

овие зборници се менувала, така што со насловот „дамаскини“ се именувале зборници кои содржеле не само дамаскинови творби, туку и творби од други автори. Овие зборници биле со мешана содржина и некогаш дури и не содржеле творби на Дамаскин Студит. Дамаскините главно имале интересна морално-поучна содржина и биле пишувани на јазик што е близок на народниот. Овие „народни“ црти постепено станувале сè побројни, така што јазикот веќе им станал доминантно народен со црковнословенски елементи.¹² Секако, овде станува збор за преводи од грчки јазик.

Во науката се смета дека првиот превод на дамаскиновото *Сокровиште* на словенски јазик настанал во Македонија. Преводот му се припишува на пелагонискиот и прилепски епископ Григориј, кој живеел во 16. век. Авторот на преводот за оваа цел искористил едно од првите три изданија на делото и го превел некаде помеѓу 1560 и 1580 година. Во втората половина од 16. век настанал уште еден превод на *Сокровиште* во Бугарија. Во истото столетие се појавил и друг словенски превод на дамаскиновото, познат во науката како *Букурешки зборник*. Во 17. и 18. век делото било двапати преведено во Русија. Сите овие преводи и преработки биле направени на народен говор и биле наменети главно за пошироката читачка публика. Оттаму, тие имаат големо значење за словенската книжевна култура.¹³

Ваквите богословски и книжевни струења имаат подлабок контекст и историски тек. Имено, тоа се тековите што се појавиле кога Западна Европа се наоѓала во силен подем на световното просветлување пробудено од хуманистичкото движење, кое, пак, се јавило како резултат од враќањето на средновековните учени теолози, поети и философи кон класичните грчки и римски извори. И на Балканот имало силни просветителски идеи, но не дојдени од Запад, туку обратно. Ренесансата во Западна Европа е побудена од грчки теолози и книжевници, кои пред османлиската наезда побарале засолништа на Запад и таму ги пренесле своите идеи за враќање прво кон патристичките, а потоа и кон класичногрчките извори.¹⁴

---

¹²Добрила Миловска, *Книжевни дејџи*, 212.

¹³Добрила Миловска, *Книжевни дејџи*, 213.

¹⁴Петар Хр. Илиевски, „Просветната улога на манастирот ‚Света Пречиста‘ (со посебен осврт кон дамаскинарската книжнина), во *Манастир Света Пречиста Кичевска* (Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата и Епархија Дебарско-кичевска, 1990), 25-26.

Освен во средновековието, патристичката литература во словенски превод и препис не останала без свое влијание и врз авторските дела од подоцнежен период, каде служела како темел врз кој се граделе идеите кои ќе бидат собразени со современиот контекст. Истото влијание се чувствува и во периодот на Просветителството, кога по примерот на светите отци од првите векови, просветителите на едноставен јазик зборуваат за секојдневните проблеми и предизвици на христијанското население. Ова е сосем логично бидејќи писателите од епохата на Просветителството во Македонија ја држеле нишката на средновековните пишувачи. Податоци за македонските средновековни автори - препишувачи на црковни книги со широка намена, од света и богослужбена до световна, воедно и запишувачи на свои искази, не само летописни туку и поетски - се откриваат од нивните записи оставени на маргините од нивните ракописи; се откриваат податоци и за поп Добромир по кого е именувано едно од првите апракосни евангелија - *Добромировото евангелие*, пишувано на препознатливата македонска варијанта на црковнословенскиот јазик, па до Јоаким Крчовски. Секој од оваа непрекината низа препишувачи кои меѓусебе од рака во рака, на доверба и за скапа цена, неуморно но и љубоморно се бавеле со оваа високоучена дејност заслужува и почит и внимание, па дури и вклопување во предисторијата на македонската литература, т. е. во прегледот на средновековната книжевност во Македонија, во чие територијално и јазично оформување учествувале не само Македонци, туку и препишувачи од други центри, исто како што учени македонски писци со задоволство биле повикувани во други манастири и градски центри со свои дворски управи надвор од Македонија.¹⁵

Оваа гореспомената патристичка нишка се провлекува до денес, при решавањето и давањето одговор на богословските и философските спорови својствени за епохата во која живее современата цивилизација. Така, до решението на сите богословски загатки кои денес се наметнуваат, се доаѓа единствено преку проучување на древната книжевност - ракописите, каде што интегрално се чува здравата христијанска богословска мисла.

---

¹⁵ Димитар Пандев, *Меѓу црквата и чаршијата* (Скопје: Матица македонска, 2015), 91-92.

